

ברצ'א'ע

קהל ילדות
ישראל
בגולה

שושנת שילוני

קהילת בוצ'אץ'

משרד החינוך והתרבות
המרכז לטיפוח ההדעה היהודית
בשיזוף
ביח לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org

העורכים: י. פרישמן, צ. שגור

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות
מפעלי תרבות וחינוך בע"מ
MIFALEY TARBUT VECHINUCH LTD
תל-אביב, חש"ל – 1970 Tel-Aviv

Printed in Israel

דפוס "עתיד", תל-אביב

קהילת בוצ'אץ'

1. ראשית התישבות היהודים בעיר בוצ'אץ'

העיר נוסדה בסוף המאה ה־16. לפני היותה לעיר היתה אחד הכפרים הידועים בשל המבצר והארמון שבו, הבנוי בסגנון טיפוסי לימי הביניים. הכפר נמנה עם אחוזותיה של משפחת האצילים בוצ'אצ'קי.

במרוצת השנים עברה בוצ'אץ' עלידי קניות, קשרי נישואין וירושה מידי משפחת אצילים אחת לשניה, שהמפורסמת בהן היא משפחת פוטוצקי. זו החזיקה בשלטון על הכפר תקופה ממושכת יותר מן האחרות.

העיר בוצ'אץ' שוכנת בתוך גיא הרים שהנהר סטריפה עובר בו. הוא חוצה את העיר לכל אורכה, וגשרים מתוחים על פניו. כיוון שעמקי הנהר והנחל צרים, טיפסה הבנייה בעיר ועלתה על צלעות העמקים ובתיה כאילו עומדים זה על גבי זה.

וכה מתאר ש"י עגנון ז"ל, בנה המהולל של בוצ'אץ', את עיר מולדתו:

„עירי שלי מיוסדת על הרים, ואף היא עשויה הרים ונהרות ואגמים מקיפים אותה ונכנסים לתוכה ומעינות טובים שופעים ויורדים לתוך יערות מלאים עצים. וצפרים שוכנות על העצים ומציצות משם בעתן ובזמנן ובמועדן. יש מן הצפרים שהורתן ולידתן ביערות

של עירי ויש מהן שדרך טיסתן הגיעו לעירי ונשתיירו בה, שהכירו שמשובחת היא ואין לך שטות גדולה מזו מלהניח מקום שכזה. ומי שיודע להבחין בין שירה לשירה מבחין בין ציפור שלידתה בעירנו לציפור שבאה ממקום אחר".

יהודים היו בבוצ'אץ' עוד בימי היותה אחוזת אצילים בלבד. בתעודות רשמיות הם נזכרים החל משנת 1500. לאחר שהועלתה למעלת עיר, גדל בה מספר התושבים היהודים והוקמה קהילה יהודית, שהיתה מסונפת לקהילה המרכזית אשר בלבוב.

במחצית המאה ה-17 הסתערו הקוזאקים על העיר. יהודים ונוצרים מצויידים ברובים ובאבק שריפה, הגנו עליה שכם אחד בשביל להדוף את ההסתערות. באותם הימים החלו להגיע לעיר פליטים רבים מאוקראינה, שברחו מכנופיות חמלניצקי — צורר היהודים הנודע לשימצה.

שנים מעטות לאחר מכן החלו מלחמות הטאטארים והתורכים והעיר סבלה קשות. לבסוף, לאחר תקופה ממושכת של מצור, פלשו התורכים לבוצ'אץ' שהיתה מוקפת סוללות וחפירות. הפולשים הרסו את רוב מבני העיר והחריבו גם את המבצר והארמון העתיק, שבנו בני משפחת בוצ'אצ'קי.

בשנת 1684 קומם יאן פוטוצקי את הריסות העיר ובנה מחדש את המבצר והארמון. כן הוחל אז בבנייתו של בית הכנסת הגדול. העיר הלכה והתפשטה ומבני ציבור חדשים נבנו בה, שהיו משופעים ביצירות אמנות יקרות וחשובות.

הפוטוצקים עמדו לימין היהודים, כי ראו בהם גורם חשוב העשוי לפתח את העיר מבחינה כלכלית. התקנון משנת 1699 הקנה ליהודים אותן הזכויות ומידות־החופש שניתנו לנוצרים. הוענקה להם גם זכות בחירה למועצת העיר וחנייבו להשתתף בהגנת המבצר בשעות חירום. עם זאת לא היו כפויים לשיפוטם של בתי־הדין העירוניים אלא לשיפוטו של נציב הארמון בבוצ'אץ'. תוך זכות ערעור לפני בעלי העיר. בשבתות פטורים היו מלהופיע בבית־הדין. סכסוכים שבין יהודי ליהודי הושארו בסמכות השיפוט של רבני ישראל.

הודות לתנאים אלה נתרחב המסחר היהודי במאה ה־17. ירידים גדולים נערכו בעיר, משופעים בסחורות שונות שהובאו מערים אחרות וממדינות זרות. אך מעל לכל שיגשג סחר התבואות והבהמות.

בתקופה זו הוקמו אגודות בעלי־המלאכה בשיתופם של יהודים, פולנים ואוקראינים כחברים שווי־זכויות וחובות. באותם הימים עוד היתה העיר מוקפת אחוזות גדולות. רבים מבעליהן היו יהודים, שהחכירו את אדמותיהם לאיכרים העניים. בעלי אחוזות אלה מכובדים היו על שליטי העיר האצילים לא פחות משהיו מכובדים על תושבי העיר היהודים.

בראשית המאה ה־18 הלכו והתגבשו הדפוסים הארגוניים של חיי הקהילה עד הגיעה למצב של קהילה מאורגנת, המסוגלת לספק את כל השירותים הדרושים לציבור היהודי בעיר. בראש הקהילה עמד ועד של 3—5 פרנסים האחראים

לפני השלטונות. אלה נבחרו מחדש מדי שנה בשנה, ואחרי היבחרם נשבעו שבועת אמונים לפולין.

פקידות הקהילה היתה מורכבת מרב, דיין, דרשן, סופר הקהילה ושמשים. עליהם נוסף ה"שתדלן", שהיה מטפל בעניני הקהילה אצל השלטונות. הקהילה החזיקה גם רופא, רוקח, חובש, מיילדת, שומרים, גובים ושליחים.

במחצית המאה ההיא הגיע מספר היהודים בבוצ'אץ' ל-1055 נפש.

ילדי ישראל התחנכו ב"חדר" על-ידי מלמד, יהודי ירא-שמים, יודע תורה וספר. ב"חדר", שהוא כיתת לימוד קטנה ובה ניצב שולחן ארוך וסביבו ספסלים, היו מסתופפים בנים ובנות בגילים צעירים ביותר ללמוד את אותיות הא"ב והניקוד העברי. לאחר מכן היו מתחילים בלימוד ה"חומש" בשיטה של אחד מקרא ואחד פירוש. המלמד מפרש את המלה והתלמיד חוזר אחריו. מן החומש הגיעו אל הגמרא. רבים מהם עשו חיל בלימודיהם וברבות הימים הפכו אחדים מהם לתלמידי-חכמים מופלגים בתורה ונודעים לתהילה, כמו ר' משולם איגרא הגאון הידוע, שכבר בגיל תשע הדהים את הלמדנים בחריפותו ובבקיאותו בים התלמוד.

על אף קשיי התקשורת בימים ההם היו מגיעות לבוצ'אץ' ידיעות מן המתרחש בקרב היהודים גם בערים רחוקות. וכך נודע בבוצ'אץ' על תנועת השבתאות, שנפוצה מאד במזרח פולין, לשם הביאוה יהודים תורכים אשר התיישבו בפולין בתקופת הכיבוש העותמאני. רבים מיהודי העיר נתפסו

לתנועה המשיחית. מתנגדיה, שראו בשבתאי צבי משיח־שקר, פתחו במאבק עמה, שנמשך שנים אחדות.

עם חלוקת פולין בשנת 1772 סופחה בוצ'אץ' לממלכה האוסטרו־הונגרית, וגורלה מעתה ואילך כגורלן של יתר הקהילות בגליל, הנקרא מאז גאליציה.

2. בימי הממלכה האוסטרו־הונגרית

שליט הממלכה הגדולה, הקיסר פרנץ יוזף השני, מיהר להנהיג שינויים גדולים בשטחים החדשים שבממלכתו. סוף־סוף נשתחררו התושבים מן התלות הממושכת בבעלי העיר ומשורה ארוכה של חוקים שהונהגו על ידם, והיו לא אחת לטורח רב על המתיישבים היהודים. חלק מן השינויים שהונהגו ע"י השלטון האוסטרו־הונגרי נתקבל בעין יפה ע"י היהודים ורבים היו אסירי תודה בלבם לקיסר. אולם החוק החדש, שלפיו אסור היה ליהודים שאינם עוסקים בחקלאות להתגורר בכפרים, פגע קשה ביהודים הכפריים. מאין ברירה נטשו את הכפרים שבהם נולדו וגדלו ועקרו אל העיר. מתוך כך גדלה האוכלוסיה היהודית בעיר, ונוצרו בעיות שונות שדרשו פתרונות.

בשנת 1787 פרסמה הממשלה הוראות שחייבו את היהודים לקבל שמות משפחה גרמניים, ואת הרבנים — לנהל את עניניהם עם אנשי השררה בשפה הגרמנית. אך קשה מכל היתה גזירת השירות האישי בצבא שגזר הקיסר על הקהילות היהודיות הגדולות. היהודים חששו שהשירות

בצבא ימנע מהם את האפשרות לקיים את מצוות דת ישראל, לכן השתדלו להמירו בכופר כסף. לאחר שידולים ומאמצים רבים, ניאות הקיסר לבקשות היהודים, וצעירים רבים שהוטל עליהם להתייצב לשירות. ניתן להם לפדות עצמם בכסף ששולם לקופת המלכות.

האמידים בקרב הסוחרים היהודים היו מוכרים סחורתם בחנויות, ואילו העניים בהם היו מציבים את דוכניהם בשוק העירוני. שוק זה השתרע על מגרש רחב־ידיים, שבטבורו ניצב בנין מועצת העיר, מן הבניינים היפים ביותר בפולין. אחת לשבוע נערך יריד גדול. ביום זה היו כפריים רבים פוקדים את העיר, וכבר עם עלות השחר היו הדרכים המובילות בוצ'אצ'ה הומות מעגלות עמוסות מתוצרת הכפר. בערוב היום היו אותן העגלות חוזרות לכפרים עם סחורות מהעיר. הפדיון היה רב והחנוונים מצפים לו בכליון עיניים כל ימות השבוע.

לא כל יהודי העיר סוחרים היו. למדנים ותלמידי חכמים שבעיר עושים היו ימים ולילות בלימוד התורה. רבים מהם חיברו ספרים בעניני הלכה ופוסקים, פירושים שונים לחומש והערות בדיני שולחן ערוך. אחד מהם, ר' פנחס הורוביץ, תרם בספרו „ספר־הברית“, שהוא מעין אנציקלופדיה פופר־לרית לידיעות כלליות וביחוד לידיעת הטבע, תרומה נכבדה לקירוב הנוער להשכלה כללית חילונית.

באותם הימים קיימים היו בבוצ'אץ' בתי־כנסת רבים וכן בתי־פילה של חסידים שקרויים היו קלויזים. אך שניים

מהם מיוחדים היו ונבדלים מן השאר. האחד הוא „בית הכנסת הגדול“, והשני — „בית המדרש הישן“.

„בית־הכנסת הגדול“, שנבנה בסגנון מיוחד ע"י אדריכלים איטלקים, עמד בטבורה של העיר. צורתו מרובעת וחומה גדולה ובצורה מקיפה אותו. הכתלים עבים מאד וגובהם מגיע עד 30 מטר. את פנים ההיכל קשטו יצירות אמנות רבות, מעשי ידי אמנים מתנדבים, ונברשות נחושת ענקיות שהיו משתלשלות מן התקרה הגבוהה שובות את העין ביופיהן. „בית המדרש הישן“ נמצא מצד הכניסה ל„בית הכנסת הגדול“. בית מדרש זה הצטיין באוצר הספרים הגדול והמיוחד שבו. בספרייתו נמצאו ספרים נדירים ביותר, כמו ספרי פילוסופיה מתקופת ספרד, ספרי דקדוק, תכונה, הנדסה וכתבי־יד עתיקים.

ש"י עגנון, הסופר הגדול, בהיותו נער בן 12 ושמו עדיין שמואל יוסף צ'אצ'קס, נודע באהבתו הרבה לספרים אשר „בבית־המדרש הישן“. בזכות אהבתו זו נתמנה על־ידי הגבאי לסדר את אוצר הספרים, ספרי־ספר לפי תכנון, אופיו וערכו, ולהדביק על גבו פתק עם ציון שמו ומחברו. „בית־המדרש הישן“ ואוצר ספריו הזינו את רוח הנער והעשירו את אוצרו הלשוני.

גם אסונות כבדים ידעה העיר, שחרטו צלקות עמוקות בנפש יהודה.

בשנת 1839 פרצה מגפת החולירע ובה ניספו 600 יהודים. אך בטרם הספיקו התושבים להתאושש ממנה פקדה מגפות

חדשות. מחוסר תנאים סניטריים נאותים ושירותי־בריאות, הפילו המגפות חללים רבים.

גם כשפסקו המגפות הקשות לא שבה המנוחה אל יהודי העיר. לא עברו אלא שנים אחדות והחלו מלחמות פנימיות משתוללות בין מתנגדים וחסידים ובין שניהם לבין ראשוני המשכילים. המחלוקת הגדולה ועזזה קשה את הקהילה היהודית ונמשכה שנים רבות. אך השריפה הגדולה שפרצה בשנת 1865 בה נשרפו 220 בתים, וביניהם בית־הכנסת הגדול, הסיתה את דעת הבריות מן המחלוקות הפנימיות. ועתה היו כל מעיניהם נתונים לקימום ההריסות ולשיקום הנפגעים.

שינויים ניכרים חלו בחייה הפנימיים של הקהילה, ובמיוחד בשטח החינוך וחיי התרבות.

נוסדו חוגים רבים, אשר השאיפה להשכלה ולקידום תרבותי הנחתה את פעולתם. אם עד שנות ה־70 של המאה היתה יד החינוך המסורתי על העליונה, גברה מעתה הנטייה לחינוך כללי. היו שהעדיפו צירוף של לימודי קודש ולימודי חול מפני מורה פרטי. אחרים, שראו בלימודי החול עיקר, רשמו את בניהם לבית הספר הכללי וכדי לצאת ידי חובת חינוך יהודי שלחו אותם פעמים מספר בשבוע גם ל"חדר". לא מעטים מבין תושבי העיר העדיפו גם עתה את לימוד הגמרא ב"חדר" על החינוך הכללי־החילוני מתוך כוונה להמשיך אח"כ בבתי המדרש השונים ובמיוחד בבית המדרש הישן.

„חדר הגמרא“ לא ידע פשרות. כדי לשמור על ייחודו לא קיבל לתוכו תלמידים הלומדים גם בבית הספר הכללי. בתקופה זו כבר היתה קיימת בעיר גימנסיה ממשלתית והורים רבים, בעלי אמצעים, שלחו את ילדיהם לגימנסיה. לאחר שסיימו את בית הספר הכללי, לא חששו מהשפעת החברה הנוצרית ששלטה בה.

הודות לשכבת המשכילים שצמחה מבין בוגרי הגימנסיה ועל יסוד הזכויות האזרחיות שהתוקה העניקה ליהודי גליציה התחילו רבים מהם לתפוס מקום חשוב במינהל העיר. בתקופה זו אף נבחר לראשונה ראש עיר יהודי, מתבולל. גם הרעיון הציוני התחיל לכבוש רבים מצעירי בוצ'אץ', ואחדים מהם פתחו בפעילות הסברה להפצת רעיון הגאולה הלאומית. בעשור האחרון של המאה ה־19 נוסד בעיר בית־הספר ע"ש הברון הירש. בבית־ספר זה היו ארבע כיתות וכל תלמידיו יהודים. הלימודים נמשכו 6 שעות ביום. לתלמידים עניים סיפקה הנהלת בית־הספר גם בגדים ומזון. בוגרי ב"ס זה, שבחרו ללמוד מלאכה, הופנו למומחים שבין בעלי המלאכה בעיר, להשתלם במקצועם. אחרים שבקשו להמשיך בלימודיהם נשלחו לערים גדולות שבאוסטריה, בהן היו בתי־ספר מקצועיים מתאימים או לבית־הספר החקלאי מיסודו של הברון הירש.

עם ריבוי בעלי־המלאכה בעיר גדל בה גם מספר בתי־המלאכה. קמו בתי־חרושת קטנים — לסבון, לייצור נרות, ללבנים; כבשני גיר, טחנות מים, משרפות יי"ש; מפעלים לגייר־אריזה וכן תעשייה ביתית של מרבדים. מאליו מובן,

שבעקבות התפתחות זו חל שיפור רציני במצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית.

מקורות התעסוקה החדשים משכו יהודים רבים מן העיירות הסמוכות לבוצ'אץ' ומספר התושבים היהודיים הלך וגדל בה בהדרגה, עד הגיעו בשנת 1900 ל־6730 נפש.

ימי הבחירות לפרלמנט האוסטרי (בשנת 1907) הלכו וקרבו ובוצ'אץ' יחד עם שתיים משכנותיה נתבקשו להכין רשימה של מועמדים שיהיה עליהם לייצג את גליציה בפרל־מנט בווינה. בכל מקום בחרו רק ציר אחד וממילא היה מאבק הבחירות קשה מאד. האוכלוסיה הנוצרית השתדלה בכל כוח־תיה להשיג רוב קולות לנציגה. על רקע זה פרצו מהומות. פלוגות צבא השתלטו על הגשר הראשי המוליך למשרדי העירייה, שם נערכו הבחירות, והן נקטו בכל האמצעים כדי לסגור את הדרך בפני בוחרים יהודים. אך היהודים לא נרתעו על נקלה מפני המכשולים שהערימו בדרכם החיילים והשוטרים. הם התגברו על המשמרות בכוח הזרוע והצליחו לעבור את הגשר. עתה פנויה לפנייהם הדרך אל בית־העירייה. כאן הם בוחרים כאזרחים גאים את הנציגים היהודיים, כל אדם לפי ראות עיניו.

חדשים אחדים לאחר הבחירות הכלליות לפרלמנט, נתקיימה אספת־עם ראשונה בבוצ'אץ'. באספה המונית זו, שהיתה מאורע חשוב בחיי הצבור היהודי, דנו הנואמים במהות התנועה הציונית. באותה הזדמנות הופץ כרוז הקורא לעשות למען הרעיון הלאומי ע"י לימוד עברית ותולדות ישראל.

כעבור שנה לערך מן האספה הראשונה ייסדה חברת "ציון" בית מקרא לתלמידי הגימנסיה. אלה היו מתכנסים מדי יום ביומו ללימוד השפה העברית, מפי המורה והסופר העברי יצחק פאראנהוף, שלא היה כמוהו אהוב ומקובל על בני הנוער. פאראנהוף היה סופר פורה ודבריו ראו אור כמעט בכל כתבי העת העבריים של הימים ההם. הוא כתב שירים, סיפורים ומכתמים, דברי ביקורת ומאמרים בשאלות הזמן; תרגם ועיבד, ערך והוציא לאור. הוא גילה חוש מפותח לעניני לשון. על כך תעיד בין היתר הצעתו, במאמרו על הרצל בחוברת ב' של "ספרי שעשועים", שיצאה לאור בשנת 1896, לקרוא ליצירתו של הרצל "Der Judenstaat", "מדינת ישראל", ולא "מדינת היהודים", ככל המתרגמים האחרים. וכן הוא כותב שם: ועיני תראינה והנה רבנים, נבחרים לבתי ועד, שרי־פנים ושרי־חוץ ושרי־אוצרות". ושוב קלע יפה לעתיד: השימוש במלה העברית "שר" למונח "מיניסטר".

150 חברי האגודה הציונית, נערים ונערות משכילים, ביניהם אחוז גבוה של תלמידים, משתתפים באופן קבוע בחוגים ללימוד השפה העברית, שמקימת האגודה. בין צעירים אלה נמצא גם הנער ש"י צ'צ'קס, הלא הוא ש"י עגנון, בעל פרס נובל לספרות עברית בשנת 1966. הנער שמואל יוסף, ששאב דעת ותורה בבית אביו ובבית המדרש הישן, היה לא אחת מביא לחוגים אלה שיר מפרי עטו שייקרא באזני הנאספים.

3. על סף תקופה חדשה

על סף המאה העשרים מתפתחת העיר ונעשית מרכז מסחרי חשוב לעיירות ולכפרים סביבה. מספר האוכלוסין בה גדל. סוחרים זריזים, שעסקיהם שגשגו, באו בקשרים באמצעות סוכנים־נוסעים עם מפעלי התעשייה הנודעים שברחבי הממלכה האוסטרו־הונגרית וייבאו לבוצ'אץ' ממיטב התוצרת של מפעלים אלה. עתה נפתחו שווקים נוספים גם לתוצרת החקלאית המקומית ועודפיה יוצאו הרחק אל מעבר לגליל גאליציה.

בין החידושים שהכניס הקיסר לממלכתו היה שירות הרכבות מן החשובים ביותר. באמצעותו חוברו חלקי המונרכיה השונים ושופרו קשרי התחבורה והמסחר ביניהם. גם בוצ'אץ' זכתה שהרכבת הממלכתית תגיע אליה ובית־הנתיבות נעשה מרכז חיים הומה אדם ובהמה. שם עמדו בעלי־העגלות ומשהגיע הנוסע העירה הציעו לו את שירותם. יחד עם העגלונים היו עטים עליו הסבלים, מוכנים ומזומנים לשאת על גבם כל משא שידרשו. לא היה בכל העיר מקום הומה יותר מרחבת בית־הנתיבות בשעת בוא הרכבת.

ולאחר מכן — אט־אט מתנהלות העגלות בדרך המלך וגלגלי העגלה מתדרדרים על אבני הכביש. שיירת העגלות העמוסות לעיפה חולפת לאורך הרחוב הראשי ועוברים ושבים שולחים עינים סקרניות בסוחרים השבים ממרחקים ובסחורות שהביאו עמהם.

בעלי החנויות זונחים לרגע את דלפקיהם ואצים אל פתחי החנויות להזין עיניהם בשיירה. אם עונת חורף היא והשלגים

מכסים את הדרכים, מתחלפות העגלות במזחלות ארוכות ורחבות הנגררות ע"י צמדי סוסים. מזחלות אלו זוחלות לאיטן במשטחים הלבנים והפעמונים הזעירים הצמודים לאזני הסוסים מבשרים לתושבי העיר על בוא השיירה. מחמת השלג היורד ללא הרף אין להבחין בפני הנוסעים המכורבלים במעילי הפרווה החמים.

בראשית המאה העשרים מפורסמת בוצ'אץ' לא רק כמרכז מסחרי חשוב. היא נודעת ברבים גם בקיצוניות הדתית של תושביה. מתנגדים מזה וחסידים מזה. המתנגדים — מעוזם הוא בית המדרש הישן, והחסידים — מבצרם העיקרי הקלויז בצ'ורטקוב. קלויז זה דלתותיו פתוחות היו בפני כל תלמידי החכמים שעולם החסידות קרוב ללבם. ימי מועד וראשי חדשים היו מן הימים האהובים ביותר על חסידי הקלויז. בימים אלה היו עושים שעות ארוכות בצוותא תוך זמרה וניגון, שהיה מתחיל חרש־חרש ואחר הולך וגובר לשירה אדירה ומלכדת. תוך כדי שירה נוצרים מעגלות־מעגלות ויד על כתף יוצאים בריקודים מלאי התלהבות. בשעה שכזאת היו כמרחפים בעולמות עליונים ושוכחים את כל טרדותיהם וצרותיהם. תם הריקוד, פותח אחד בסיפור כלשהו על מעשה בצדיק נודע וקהל החסידים מקיפו מסביב ואזניהם קשובות לכל הגה ומלה היוצאים מפיו.

ש"י עגנון הצעיר, שנמנה על החוגים הציוניים, היה מיסב פעמים רבות עם חסידי הקלויז וקולט מן ההווי המיוחד שבו, אותו הנציח שנים רבות לאחר מכן בספריו הרבים.

מאורע שחרג משגרת הימים היה הופעת להקת שחקנים נודדת. הקהל שהוקסם ממשחקם המופלא של השחקנים היהודיים ומן המחזות המעניינים המשיך, ימים רבים לאחר שהלהקה עזבה את העיר, להשיח ברשמים שהשאירו עליהם ההצגות.

שבועון בידיש שהופיע בעיר, שימש מקור עיקרי לאינ־פורמציה כללית וסיפק לתושביה ידיעות מן הנעשה בעולם הגדול ובערים הסמוכות. במוסף העברי המיוחד של השבועון שהוקדש לעניני ספרות ותרבות, נתפרסמו יצירות בתחומים שונים וביניהם שירים מאת עגנון.

בין האישים הבולטים ביותר מבני בוצ'אץ' באותם הימים היה הפרופסור דוד צבי מילר. עילוי היה, בקי בתנ"ך ושפות עתיקות. לאחר שהשלים את השכלתו הכללית פנה מבית המדרש של בוצ'אץ' אל האוניברסיטאות המפורסמות ביותר שבמערב. במרוצת השנים נודע כאחד החוקרים הגדולים ביותר במדעי המזרח.

לימים נוסד בעיר בית־ספר עברי לגילאים הצעירים, שכלל גם כתת גן־ילדים. מורים מבני המקום ומן הערים הגדולות יותר הורו בבית־ספר זה במשך שנים אחדות.

בד בבד עם ייסוד בית־הספר העברי, התחילו לשוב לעירם אותם מבוגרי הגימנסיה שיצאו לערי האוניברסיטאות כדי להמשיך בלימודים אקדמאיים. רבים מהם היו לעורכי דין, רופאים ומוסמכים במדעים אחרים. העיר נתעשרה בשכבה של משכילים מקומיים שהשפיעו השפעה חיובית בתחומי חיים רבים ושונים. ש"י עגנון, ששמו יצא כבר לתהילה

בחוגי הספרות העברית, הוסיף לעיר נופך של חן והרבה כבוד. והסופר המשיך, כדרכו, להתרועע עם צעירי העיר המקורבים לציונות ולהשפיע עליהם מלהט אהבתו לארץ־ישראל.

שלא כתבריו באותם הימים, סבר עגנון שלא די להיות ציוני בגולה וכל שהארץ הקדושה יקרה ללבו, חייב למהר ולעלות חרף כל הקשיים הצפויים לו שם. ואכן קיים את תורתו הלכה למעשה. הוא נטש את בית אביו ואת עירו ועלה בראשית המאה לארץ־ישראל והשתקע בירושלים. בעיר דוד המשיך הסופר לראות לנגד עיניו את עיר הולדתו בוצ'אץ', והרי היא מופיעה ברבים מספריו בשמה הנכון או בשמה המוסב „שבוש“. אף ספר מיוחד — „אורח נטה ללון“ — הקדיש לה.

והרי קטע נוסף מדברי הסופר על עירו:

„עירי שלי מצויינת בערים היא. אם בזקנה, הרי מן הקהילות הראשונות שבגלות פולין היא. ואם במנהגים, הרי משובחת היא במנהגים טובים שקיבלה מאבותיה גולי אשכנז הראשונים, שקיבלו מחכמי רומי, שקיבלו מגאוני ארץ־ישראל, שקיבלו מחכמי הגמרא עד למשה מסיני. ואם בחכמה, אין לך חכמה שאין לה בית אב בעירנו וביותר בחכמת התורה שאין חכמה כחכמתה“.

4. בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

בפרוץ המלחמה וכיבוש העיר ע"י הגייסות הרוסיים, הקיץ הקץ על תקופה ארוכה ומעניינת בתולדות העיר. כל שהושג במשך שנות עמל רבות ירד לטמיון. היהודים שהוחרדו מהשמועות על מעללי הקוזאקים נמלטו בחלקם לערי אוסטריה אחרות. לא עוד יהודים יושבים בצוותא בבתי המדרש ולומדים תורה. לא עוד לימודים תקינים בבתי-ספר וב"חדרים". חיי המסחר והמלאכה שותקו כמעט כליל. אלה שנשארו חשו בידם הקשה והאכזרית של קוזאקים הנוגשים בתושבים היהודים ללא רחם. בתי מגורים ובנייני ציבור הפכו תלי חרבות.

קשה מנשוא היה מצבן של המשפחות היהודיות, שבניהן שירתו בצבא הוד מלכותו. רבים מן הלוחמים בחזית היו בעלים לנשים ואבות לילדים קטנים שהותירו את משפחותיהם בתנאי דחק ועוני.

גם הנמלטים לא שפר חלקם. בעגלות שכורות אספו מעט מזער מן החפצים החיוניים ביותר ויצאו לדרך, על כל הקשיים והסכנות שבטלטולי דרכים בעתות מלחמה, מה גם שראשי המשפחות לא היו עם הנודדים, כי גוייסו לשירות צבאי.

ובערים הזרות שאליהן הגיעו, היה עליהם להיאבק בכוחות עצמם על קורת-גג לראש ומקורות פרנסה. ממשלת אוסטריה, לא היה בידיה להושיט עזרה רבה להמוני הפליטים הנוהרים לווינה הבירה ולערים אחרות.

זקני העיר, שבטחו בחסדי שמים, והמשיכו לחיות

בבוצ'אץ, רע ומר היה גורלם. רכושם היה לבז בידי הכובשים, והם התייסרו ביסורי גוף ונפש. רבים מהם גוועו ברעב ואחרים ניספו במחלות. שפקדו את העיר.

עם התפוררות הממלכה האוסטרו־הונגרית וכינון מדינת פולין סופחה בוצ'אץ, ככל ערי גליציה, אל פולין העצמאית. אט־אט חוזרים פליטי בוצ'אץ' ממקומות מגוריהם האר־עיים לעיר הולדתם. רחובות העיר שוממים מאדם. הבתים הרוסים והחנויות פרוצות ומעלות צחנה. אך בנין מועצת העיר עומד בשלימותו ברחבת השוק וכמו רומז לשבים כי עתידה עטרת העיר לשוב ליושנה.

מבני הציבור שלא הוחרבו משמשים משכנות ארעיים לפליטים שבתיהם הרוסים. חרף השכול והיתמות שפגעו במשפחות רבות, אין התושבים נמנעים מפעולות שיקום נמרצות. העיר משוועת לידים עובדות. כל שהוא בריא בגופו נרתם למלאכה. הרשות המקומית עושה כמיטב יכולתה כדי לסייע לתושבים החוזרים. בית־החולים היהודי קולט בין כתליו אנשים נגועים בתחלואים מידבקים. עליהם נוספים פצועי המלחמה המתחילים לשוב מן החזיתות, מתדפקים על שערי בית־החולים ומתחננים לעזרה.

העיר מלאה בעלי מום שונים. פגישות מזעזעות בין חברים משכבר הימים, שאברים של גומי ועץ משמשים אותם במקום אברי הגוף שנקטעו בקרבות, היו שכיחות ביותר.

בעלי נסיון בעבודה ציבורית עשו לילות כימים בהקמת בית לעשרות הילדים היהודיים שהתיתמו מהוריהם. לא פחות

חמורה היתה בעיית הזקנים שבניהם נפלו במלחמה והם נותרו גלמודים לעת זקנתם.

מורים ומלמדים שחזרו לבוצ'אץ' התחילו לתת דעתם על ילדי העיר המובטלים מלימודיהם. "חדרים" שלא התריבו הכובשים נפתחו לרווחה ומלמדים מזוקנים, מסולסלי פיאות, מורים לזאטוטים קריאה וחומש, רש"י ונביאים ראשונים. עוזריהם, נערים כפריים שבאו לבוצ'אץ' לקנות דעת, היו הולכים אל בתי התלמידים ומסייעים בידי ההורים לטפל בילדיהם. לאחר מכן, משהתחיל השיעור עם המלמד, היו עוזרים אלה טורחים על הכנת הארוחות לתלמידים. בהפסקות הוטל עליהם להשגיח על הילדים המשחקים בחצר.

עוזרים אלה היו ברובם בני־בית בבתי התלמידים וכלכלתם על אכילת "ימים" — כל יום בשבוע הם סמוכים על שולתן בעל בית אחר שבנו לומד בחדר. כיוון שבת־הספר היו עדיין סגורים, נתרבו ה"חדרים" הקטנים ותלמידים רבים פנו ללמוד בהם.

אנשי מסחר חרוצים טרחו על פי דרכם לחדש את חיי המסחר בעיר. חלקם בנו חנויות חדשות ואילו אחרים, שממונם לא הספיק להם, הסתפקו בהצבת דוכני עץ במגרש השוק הגדול. נפתחו גם בתי־מלאכה קטנים ושוב היו חייטים וסנדלרים, פתחים ונפתחים ובעלי אומנויות אחרים עוסקים באומנותם.

משנכנסו החיים למסלולם התקין, חודשה גם הפעילות הציונית בעיר. נשים משכילות התארגנו באגודות, שמטרתן

לסייע בידי הנזקקים, בכל דרך אפשרית. נפתחו קופות של גמילות חסד ואנשים מסייעים זה לזה ברוח טובה. עם שיקום ההריסות פחת בהדרגה מספר הנזקקים לסעד.

עבודתם המסורה והמפרכת של הרופאים היהודיים בני בוצ'אץ' אף היא נשאה פרי, וחולים רבים שסבלו מדווים שהמלחמה גרמתם, החלו לשוב למצב בריאות תקין. נשים צעירות כרעו ללדת וידי המיילדות מלאות עבודה. שוב עלו קולות של שמחת חיים מבתי היהודים.

אך לא לאורך ימים. התנאים הסניטריים הלקויים, מתוצאות המלחמה, סייעו למגפת טיפוס הבהרות שתפשט ותטיל אימתה על העיר. נוכח הסכנה החדשה החלו המוסדות להקפיד ביתר שאת על שמירת הנקיון ועשו כמיטב יכולתם לשיפור התנאים הסניטריים ביחוד במקומות מגורים מוזנחים מחמת דלותם של השוכנים בהם. אגודת בריאות יהודית שנוצרה באותם הימים, נטלה על עצמה את הדאגה לחולים שבית־החולים למחלקות מידבקות אשר בארמון הגרף פוטוצקי לא קיבלם לתוכו והם נאבקו על חייהם בבתיהם הדלים בלא השגחה רפואית.

ועד מיוחד, מורכב מבעלי־בתים ורופאים, החל פועל להרחבתו ושיפורו של בית־החולים היהודי. ואכן הצליחו בעזרת הג'וינט — להגדיל את מספר המיטות בבית־החולים ולהתקין בו חידושים מועילים. הוקם חדר לידה וחדר ניתוח ששרתו בנאמנות את האוכלוסיה היהודית מכל השכבות. ליד בית החולים נמצא בית מושב זקנים ממשלתי בו שכנו זה ליד זה ישישים יהודיים ונוצרים. כיוון שמטבח הבית טרף

היה, נמנעו היהודים שומרי המצוות מלאכול בו. אנשים אלה התקיימו על הארוחות שהיו מספקות להם נשים יהודיות טובות-לב.

מהלך של כמחצית השעה מבית החולים היהודי אשר בקרבת בית הכנסת הגדול נמצא הר הפאדור. על אחד ממדרגותיו, בבתים קטנים ויפים ובאוויר מצויין, שכן בית היתומים היהודי, בו קיבלו הילדים חינוך לאומי ולמדו עברית. בשבתות היו היתומים, כרוב בני העיר, מטיילים על הר הפאדור המצמית דשאם ירוקים, עצים ופרחים בשלל צבעים. בינות לעצי הדובדבן היו זאטוטים יהודיים משחקים במחבואים ובתופסת, והוריהם משגיחים עליהם שלא ירחיקו אל שדה התבואה שמימין האסור לכניסה, או אל בית הקברות הנוצרי במדרון התלול אשר משמאל. בחופו של נהר הסטריפה המקיף את הר הפאדור משלושת צדדיו, ניצבו סוכות-רחצה זעירות. במרחק לא רב מהן היו עוגנות סירות קטנות שהשיוט בהן היה מענפי הספורט העיקריים בעיר. המגרש למירוצי סוסים אף הוא עתיד היה כעבור שנים אחדות להיקבע על הר הפאדור.

כורת החיים גבר על זכרי העבר והחזיר את תושבי העיר אל המסלול של שיגרת היום-יום.

ברחוב הגימנסיה היפה המקיף את הנהר שוטטו בערבים נערים ונערות יהודיים. ברחוב זה, שבין שני הגשרים הגדולים החוצים את הסטריפה, מרוכזים בניני התרבות העירוניים: "הסוקול" בו נערכות הצגות תיאטרון, הגימנסיה ובית הספר העממי. הלאה משם נמצאים בוסתני פרי השייכים

לבית היתומים הנוצרי. בגדה השניה של הנהר נמצא מגרש החזירים. ביום היריד השבועי נוהרים לכאן הכפריים כשעגלותיהם עמוסות משא חי של חזירים מפוטמים. לא רחוק מן המגרש, במעלה הרחוב ניצב בית היראה הקתולי-רומי, שצריחו הגבוהים נישאים אל על, וסמוך לו — באר המים המשמשת את אוכלוסיית הרחוב. שואבי המים נושאים על כתפיהם את האסל עם דליי המים אל דירות היהודים. מעבר לבאר המים העירונית ניתן להבחין בבתיים הצפופים שעל הר הבאשטים. שלא כמו הפאדור, שהוא מקום הנופש והטיולים של בני העיר, מאוכלס הר זה במשכנות עוני של יהודים. מביט הר הבאשטים בהר הפאדור שמנגד בעינים מלאות משטמה ונהר הסטריפה שלמרגלותיהם כמו צוחק לשניהם. על אחד ממדרונותיו של הר הבאשטים משתרע בית הקברות היהודי. מצבותיו הקיצוניות נושקות לגשר השחור, הארי שבגשרי העיר. ליד צלע אחר של ההר נמצאת ה"פלאז'ה" (הטיילת) שהיא אחת מגדות הנהר, בו מרבים צעירי העיר להשתעשע בימות הקיץ. בימות החורף, עת השלג מכסה את העיר, גולשים ילדים במגלשור תיהם במורדות ההרים והדי קולותיהם העליונים פושטים בכל הסביבה.

גם חיי הציבור חוזרים לתיקנם. נוסדו אגודות וארגונים, אחת של בעלי בתים, שניה של סוחרים ושלישית שחבריה מכנים עצמם בשם "הנוער היהודי הסוציאליסטי" ולהם בית כנסת נפרד בקרבת בית המרחץ העירוני, הנקרא בפי תושבי העיר "בית הכנסת של החייטים". המפלגות הציוניות

חידשו פעולתן, ותנועות הנוער החלוציות והלא-חלוציות, מכל הגוונים, פעלו בקרב הצעירים.

אל בתים רבים, השוכנים ברחוב הגימנסיה, צמודים שלטים קטנים הנושאים את שם המפלגה השוכנת בו. בחדרי המפלגות נערכים חוגי לימוד ונשפים, נשמעות הרצאות מפי שליחים ציוניים ונערכות תכניות לעתיד.

קבוצות ראשונות, הנמנות על ארגוני הנוער החלוצי, יוצאות להכשיר עצמן בעבודה חקלאית בחוות הגדולות שבסביבת העיר. שם הם מצפים לאישורם לעליה ושוהים עד להשגת „סרטיפיקט" — רשיון עליה מממשלת המנדט או לאפשרות להצטרף לאנטיית מעפילים. משסיימה קבוצה אחת את תקופת הכשרתה היא מפנה מקומה בחווה לצעירים אחרים.

אך יש צעירים שמשאת נפשם היא לרכוש דעת באחת האוניברסיטאות של פולין. אחד מהם, שעתיד להיזכר לדורות בזכות מפעלו המיוחד, הוא עמנואל רינגלבלום, היסטוריון גיטו ורשא. רינגלבלום צמח מתנועת הציונות הסוציאליסטית והיה אחד הכוכבים העולים בשמי המחקר ההיסטורי של יהדות פולין. כשנכלאו יהודי וארשה בגיטו יזם וארגן את הארכיון המחתרתי, שהכיל אלפי תעודות ומסמכים, תיאורים ומחקרים, פרי עמלם של עשרות אנשים שהוא ניצח על מלאכתם. בעצם ימי החורבן נטמן הארכיון באדמה. ומשהועלה לאחר המלחמה מתחת לעיי החרבות נמצא

בו חומר היסטורי עשיר ואותנטי לתולדות חיי היהודים בתקופה טראגית זו.

רבים מבני הנוער, שלא עלו עם זרם העליה הגדולה, המשיכו בפעילותם הציונית תוך תקווה לעלות בעתיד. אולם השתלשלות המאורעות שמה לאל את כל תקוותיהם.

עליית היטלר לשלטון קבעה את מעמדה וגורלה של יהדות פולין. האנטישמיות גברה והחציפה פנים יותר מקודם, והחרדה לבאות היתה מוחשית מאד ונתנה אותותיה בחיי כל קהילות ישראל במדינה, וקהילת בוצ'אץ' בכללן. בני הנוער הציוני נאחזו בכל סיכוי שנמצא להם כדי לעזוב ולעלות ארצה, אולם רק מעטים הצליחו לאחר מאמצים נואשים לזכות ב"סרטיפיקטים" הנכספים.

10.000 יהודיה של בוצ'אץ' עמדו לפני גורל נעלם, שאת אחריתו לא ניתן היה לחזות מראש.

5. התקופה האחרונה

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, בשנת 1939, נכבשה בוצ'אץ' ע"י הרוסים. טנקים, משוריינים, תותחים ומרגמות מילאו את רחוביה הראשי של העיר ביום הפלישה. ביוזעם את הצפוי ליהודים בשטחים שכבשה גרמניה, קיבלו יהודי בוצ'אץ' את המשטר החדש ברגשות מעורבים וצפו בדאגה לקראת הבאות. לא עברו ימים רבים והמסחר החופשי שותק כליל. רכושם של עשירי העיר הוחרם, והם גופם גורשו לסיביר הרחוקה בחזקת קפיטליסטים, אויבי המשטר

הסובייטי. מיד עם חיסול המסחר הורגש מחסור במצרכים רבים, לכן הונהגה שיטת הנקודות והתלושים שרק באמצעותם ניתן היה לרכוש מצרכים בחנויות הרשמיות, המיוחדות, לאחר עמידה ממושכת בתור. חנויות היהודים שהיו ככלי אין חפץ בו נהרסו ובמקומם נשתלו משטחי דשא. מגרשים הפכו לגנים ציבוריים. לא כל השינויים שנתחוללו עם כינון המשטר החדש לרעה היו. מצבן של השכבות העניות, למשל, שופר ומעמדן עלה. בעלי המלאכה התאגדו באיגודים מקצועיים ומצבם הכלכלי הוטב. גם בשדה החינוך התחוללה מהפכה זוטא. עלתה רמת-הלימודים הכללית, שהותאמה לזו הנהוגה ברוסיה הסובייטית. הילדים גם אולצו ללמוד רוסית. הוקמו כתות מכינות. התלמידים היהודים חויבו לכתוב בשבת ולהצטרף לתנועת הנוער הקומוניסטית. ברם, משטר זה לא האריך ימים. ההתפתחויות בשדה הקרב גרמו לצבא האדום להיסוג נסיגה מבוהלת ביותר. אנדרלמוסיה נוראה נשתררה בעיר. האוכלוסיה האוקראינית, בודעה כי הגרמנים עומדים לתפוס את מקומם של הסובייטים, מיהרה להשתלט על המישרות הציבוריות שנתפנו עם צאת הצבא האדום. מפחד אכזריותם של האוקראינים החלו יהודים בורחים אל בוצ'אץ' העיר, ומספר תושביה היהודים גדל מדי יום והגיע בשנת 1941 לכדי 15.000 נפש.

תקופת הביניים בין יציאת הסובייטים וכניסת הגרמנים, היתה קצרה יחסית אך עקובה מדם. הכנופיות האוקראיניות הלאומניות (משתפי הפעולה עם הגרמנים לאחר מכן) השתלטו על העיר וסביבותיה.

כניסת הגרמנים שמה אמנם קץ למעלליהם של הפורעים האוקראינים, אך תמורתם החל הגיהינום הגרמני. ראשיתן של הרציחות — בטבח של קבוצות יהודים מסווגות, כביכול, בשנת 1941, שבוצעו על הר הפאדור, והמשכן בפעולות השמדה המוניות, הלא הן „האקציות” הנוראות.

באחד מימי ספטמבר 1942 הקיפו הרוצחים הגרמנים את העיר ופשטו בבתים לחפש יהודים. למעלה מ־1,600 איש הובאו בערוב היום אל „מגרש החזירים” ומשם הועברו במכוניות לתחנת הרכבת, בדרכם אל כבשני בלוץ. למחרת יום האקציה נמצאו באחת החצרות 85 תינוקות רצוצי־גולגולת. בפקודת הגרמנים נאסף רכוש הנרצחים בידי אנשי ה„יודנראט” — מועצת היהודים שתיווכה בין האוכ־לוסיה היהודית בעיר לבין השלטונות — והובא למחסני הגרמנים.

ביום בו נערכה האקציה בבוץ־אץ', בוצעו פעולות השמדה בכל המחוז, והשרידים שנשארו בחיים גורשו ממקומותיהם אל בוצ־אץ'. ריבוי האוכלוסים בתנאי מגורים גרועים ביותר יצר תנאים נוחים למחלות קשות ולמגפות. שוב פרצה מגפת טיפוס וקטלה מדי יום כ־20 נפש. השלטונות הגרמנים לא עשו דבר למלחמה במגפה אך הקפידו על הפרדה מוחלטת בין יהודים לבין נוצרים, לבל יהיה כל מגע ביניהם. כיוון שכך, פרץ רעב נורא שסייע להתפשטות המחלה.

עתה נתגלתה תהומיות רשעותם של הגרמנים. הם החליטו לעצור בעד התפשטות המחלות ע"י השמדה פיסית של נושאייהן. החולים יירצחו במקום ויוטמנו בידי אחיהם הבריאים, ואילו אלה הנושאים לפי המשוער חיידי המחלה בקרבם יוסעו מן העיר למשרפות אשר בבלוזן. כצעד ראשון לקראת פעולה זו, הוחלט לצמצם את מקום מגורי היהודים ולרכז את כולם במעין רובע יהודי הדומה לגיטו.

חודש ימים לאחר האקציה הראשונה הגיע יומה של האקציה השניה. כ-2.500 איש היו קרבנותיה. רובם הוצאו ממחבואיהם, או נתפסו בנסותם לברוח מן העיר אשר טבעת החנק סגרה עליה.

המאושרים שעלה בידם להינצל משתי האקציות, המשיכו להלחם ברעב ובטיפוס עד בוא יומה של האקציה השלישית, ב-3 לפברואר 1943, שהיתה האיומה מכולן. 3.000 איש הובאו אל הר הפאדור. על מדרונותיו, שם כבר מוכנים היו הבורות, אולצו האומללים להתפשט ולעמוד ערומים עד שיפגע הכדור הגואל בראשם. ילדים עד גיל שתים-עשרה נזרקו אל הבורות בעודם בחיים.

בעיר עצמה היו הרחובות זרועים גוויות ודם יהודי צבע באדום את השלג הלבן, לאורך קילומטרים רבים. למחרת שני ימי הרצח, אולץ היודנראט לדאוג לאיסוף הגוויות מהרחובות והבאתן אל קבר ישראל.

כעבור חדשיים שוב נעשה הר הפאדור שדה טבח ל-1.600 איש. הפעם נורו הקרבנות במכונות יריה. אחדים מבין

צעירי היהודים, שירו לעבר הגרמנים הנפשעים מאקדחים שבידיהם, הובלו אל רחבת בית העיריה ושם, בנוכחות האוכלוסיה הנוצרית, הועלו על גרדום.

מעשה נורא זה לא הרתיע את בני תנועות הנוער הציוניות שנשארו בחיים מלהתארגן לקראת מעשי התנגדות נוספים. לא אחת הם הצילו במעשיהם הנועזים קבוצות שונות, שהיו בדרכן אל היערות, ופושעים רבים, במיוחד מבין האוקראינים, מצאו את מותם מידי נערים יהודיים. שרידי הקהילה גורשו ברובם לגיטאות שבעיירות רחוקות יותר. המעטים שנשארו במחנה היו נשלחים מדי שבוע אל הפאדור שם היו משמשים את הגרמנים בשעשועי מוות שונים ומשונים. בחודש מאי 1943 הקיץ הקץ על אחרוני המחנה. 1.800 איש נרצחו — לשם שינוי — על הר הבאשטים והוטמנו בקבר אחים גדול בבית הקברות היהודי. המעטים שהצליחו להימלט מן השיירה האחרונה שהובלה אל בורות המוות, התארגנו בתנועת מרי שכל מטרתה לנקום במשתפי הפעולה מבין האוכלוסיה הנוצרית. העיר עצמה היתה מעתה „יודנרייך“ („נקיה מיהודים“) כלשונם של הגרמנים.

* *

*

ב־23 למרץ 1944 כבשו שוב צבאות הסובייטים את בוצ'אץ'. היהודים הניצולים התחילו מגיחים ממחבואיהם ולשוב אל העיר. אך בטרם יכלו להתאושש מכל שעבר

עליהם, חזרו הגרמנים וכבשו את העיר. מעטים בלבד מן היהודים שחזרו העירה הצליחו להצטרף אל הצבא הסובייטי הנסוג ונלחם קרבות אכזריים ביותר. במשך ארבעת החדשים הבאים היתה בוצ'אץ' שדה קרב, ואותם היהודים שלא עלה בידיהם להימלט עם הצבא הסובייטי, נרצחו בגרזנים בידי אוקראינים צמאי דם.

ב-27 ליולי 1944 בא נצחונם המוחלט, הסופי, של הסובייטים. שוב התחילו מתקבצים ניצולים. אך אלה לא היו אלא שרידים מעטים, רצוצי גוף, חסרי כל.

40 איש מנתה שארית הפליטה של יהודי בוצ'אץ'. שרידים אלה, לפני עוזבם את בוצ'אץ' לנצח, מילאו את חובתם כלפי אלפי הקדושים, בהקימם להם מצבות ובתפילות אזכרה.

מבית המדרש הישן שליד בית הכנסת הגדול הוצאו מתחת לרצפה תשמישי קדושה שונים, שהוחבאו שם מבעוד מועד. ספרי התורה שנמצאו במנזר, לשם נמסרו ע"י ארבעה מתלמידי החכמים של העיר לפני האקציה האחרונה, הועלו מתחת לרצפת המנזר, והועברו למקום מבטחים בצ'רנוביץ אשר ברומניה.

תמו ימיה של קהילת בוצ'אץ' העתיקה והמפוארת. בנהרות דם ובעינויים נוראים הושמדה ע"י צורר עם ישראל. שארית הפליטה שנשארה בחיים, תקעה יתד ובנתה ביתה מחדש במדינת ישראל.

פולין
לפני מלחמת העולם השנייה
(1939)

הסידרה על קהילות ישראל בגולה היא סיפור חייהם של היהודים באירופה לפני השואה.

משעלה הכורת על אלפי הערים והעיירות, נסתם הגולל על חיים יהודיים עשירים, שנתגבשו במרוצת הדורות.

מתוך סיפורי הקהילות עולה מאבקו העיקש של היהודי הפשוט לקיומו; נפרשות פרשיות של חתירה לחיים לאומיים רבגוניים גם בתנאי גולה; מצטיירות דמויות של אישים רבי-מעש ודגולים בתורה; משתקף אוצר בלום של חיי תרבות ויצירה.

רב הוא הדמיון והמשותף שבחיי הקהילות השונות; עם זאת מגלה כל אחת מהן משהו אופייני ומיוחד רק לה. ובהצטבר כל זה יחד נראית התמונה בשלימותה.

אין מוקדם ומאוחר בסידרה זו, אם כי בסדר פרסומן של החוברות נשמר עקרון הגיוון — מבחינה גיאוגרפית, עניינית וסגנונית.

כל מי שרוצה לדעת את אשר אבד לנו, חייב להכיר את מה שהיה. משהו מזה אנו מנסים להעלות גם בסידרה זו. יקרא בה כל מי שהעניין היהודי קרוב ללבו.